

ANADOLU'DAKİ MİHRAPLARIN DİLİ

Günsel RENDA

1 Eylül 1977'de alındı.

Geniş bir alana yayılmış olan çeşitli İslâm topluluklarında, sanat ürünlerinin kimi ortak özellikler taşıması, İslam dininin oluşturduğu ortak bir kültür ortamı ile açıklanır. Özellikle, İslâm mimarlığının en anıtsal yapı türü olan camilerin İslâm dininin ve ibadet biçiminin gerektirdiği mimarî öğeleri taşıması doğaldır. Örneğin, gerek camilerde gerekse bir ibadet mekanını içeren başka yapı türlerinde, kible yönünü göstermek amacıyla yerleştirilen mihraplar İslâm mimarlık ve süsleme sanatı açısından büyük önem taşır. Genellikle giriş doğrultusunda yer alan mihraplar, çoğu kez kible duvarının ortasında bir girinti oluşturur. Yapının iç görünüşü gibi dış görünüşünü de etkileyebilen mihraplar çeşitli İslâm ülkelerinde yerel malzeme ve tekniklere bağlı olarak değişiklikler göstermiştir. Anadolu dışı İslâm çevrelerinin sanatını inceleyen araştırmacılar, çeşitli yörelerdeki cami ve benzeri yapıların mihrap ayrıntılarına dikkati çekmişlerdir. Fakat bugüne kadar, mihrabın bir yapı ve süsleme ögesi olarak tarihsel ve yerel gelişmesini açıklayıcı toplu bir çalışma yapılmamıştır. Ömür Bakırcı, kitabında¹ XIII. ve XIV. yüzyıllarda Anadolu'da yapılmış olan ve özgünlüğünü koruyan seksendokuz mihrabı kuruluş, malzeme, ve süsleme açısından incelemektedir.

1. Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI. Dizi - Sa. 17, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976.

Çalışmanın ilk bölümü Anadolu dışındaki İslâm çevrelerinde, VIII. ve XIV. yüzyıllar arasında, mihrabın bir yapı ögesi olarak geçirdiği aşamayı, belli başlı biçim ve teknik özelliklerin yanısıra süsleme türlerini özetlemeyi amaçlamıştır. Yazar, bu bölümde çok yönlü bir kaynak çalışması yaparak yayımlanmış tüm mihrapları sınıflandırmıştır. Emevi döneminde, önceleri Mışatta sarayı ve Ümeyye Camii'ndeki gibi kible duvarında yarı daire ya da at nalı biçiminde bir girintiden oluşan mihraplar, Abbasi döneminden sonra daha gelişmiş bir düzene kavuşmuştur. Artık mihrap yalnız kible duvarına oyulan bir girinti olmaktan çıkmış ve genellikle dikdörtgen bir çerçeve ile sınırlanan mihrap hücreleri kemerler, sütuncuklar, kavsara, tepelik ve köşeliklerle zengin bir süsleme alanına dönüşmüştür. Samarra, Kayravan, ve Kahire Tolunoğlu Camii örnekleriyle başlayan ve aslında portallerle akraba olan bu düzen, XIV. yüzyıla kadar değişmeyen bir mihrap şemasını oluşturur. Mihrap hücresinin planı, kimi örneklerde çeşitlilik gösterebilir. Örneğin, 1134 tarihli Barsian Mescid-i Cuma'sındaki gibi çok köşeli bir planın uygulandığı mihrapların yanısıra, mihrap hücresinin bir girinti yerine sağır nişlerden oluştuğu örnekler de vardır.

Yazarın, planları, kemer ve kavsara biçimlerine göre sekiz gruba ayırdığı erken İslâm mihraplarındaki bu biçim değişikliklikleri çoğu kez kullanılan malzeme ile açıklanabilmektedir. Örneğin, sağır niş biçimindeki mihraplar çinidendir. Tek parça bir çininin, iç bükey bir yüzeye kaplanamayacağı doğaldır. Daha kolay çalışılabilen alçı mihraplarda ise 960 tarihli Nayin Mescid-i Cuma'sında ilk kez görülen içiçe iki niş düzeni XIV.yüzyıla kadar sürdürülmüştür. Hem İranyöresinde, hem de batıda Fatımi dönemi yapılarında en sık kullanılan malzeme alçı olmuştur. Gerek Samarra alçı gereğinden kaynaklanan eğri kesim tekniğiyle yapılmış olan, gerekse hem Fatımi hem İran örneklerinde ajur tekniğinin uygulandığı mihraplar süsleme sanatı açısından da büyük önem taşır. Öte yandan, bu dönem mihraplarında taş ve ahşap ender kullanılan malzemelerdir. Sırlı ve sırsız tuğla bazı XII. yüzyıl mihraplarında kullanılmıştır, fakat çini mozayık İran mihraplarında ancak XIV. yüzyıldan sonra yaygınlaşır.

IX. yüzyıldan sonra camilerde, dış portallere eş düzeyde bir süsleme programı ile iç mekanın en önemli ögesi niteliğine kavuşan mihraplarda yazı şeritleri ve bitkisel süsleme egemen olmuştur. Kenar şeritleri, köşelik ve tepelikler, kemer ve kavsaralar girift bitkisel motiflerle kaplıdır. Bunakarşılık Anadolu dışında ki mihraplarda geometrik süslemeye pek ender rastlanır.

Kitabın ikinci bölümü Ömür Bakırer'in XII-XIV. yüzyıl Anadolu mihrapları üzerinde yaptığı ayrıntılı çalışmayı kapsamaktadır. Yazar, önsözünde de belirttiği gibi 1969 yılında doktora tezi olarak tamamladığı ve 1971 de baskıya hazırladığı bu çalışmada, o güne kadar saptanmış olduğu 89 Anadolu mihrabını ele almıştır. Kendisi, özgün durumda olanları seçmekte özen gösterdiği bu 89 mihrap örneğini içinde bulunduğu yapı ile ilişkisi, kullanılan malzeme, biçimleniş ve süsleme açısından incelemektedir. Her mihrabın tarihini, malzemesini, tüm öğelerini ve her bir öğedeki süsleme motifini, yazı şeritlerinin metni dahil olmak üzere ayrıntıyla veren bir katalog hazırlamış ve bu özellikleri gerçekteki boyut ve oranlarıyla yansıtan cephe çizimleri yapmıştır. Öyle ki, mihraplar önce fotoğrafları, sonra da profil ve cephe çizimleriyle en küçük ayrıntısına kadar tanıtılmaktadır.

Ömür Bakırer, Anadolu mihraplarını değerlendirirken, mihrapla esas yapı arasındaki ilişki üzerinde önemle durmaktadır. Mihrap boyutlarının, genellikle yapının iç mekanıyla orantılı olduğunu belirtmektedir. Hiç kuşkusuz, Dunaysır Ulu Caminin anıtsal mihrabı buna en iyi örnektir. Yazar, bazı yapılarda, birden fazla mihrabın bulunduğu da dikkati çekmektedir. Bunlar bazen aynı mekanda, örneğin, kible duvarında, bazen ise harim içinde ayrı bir mekanda, veya avluda özellikle harimle avluyu ayıran duvarda bulunmaktadır. Yazar, bu tür mihrapları, Osmanlı camilerinde XV. yüzyıldan sonra başlayan soncemaat mihraplarına benzetir. Gerçekten de, daha 1160 tarihli Diyarbakır Kale Camiinde, ana mekanı girişten ayırarak bir ön mekan oluşturan iki payeye oyulmuş mihraplar bu ufak boyutlu yapıda bile giriş mekanını ayırıcı bir görev yüklenmiştir sanki. Erzurum Kale Camiinde de buna benzer bir düzenleme dikkati çeker. Öte yandan, Dunaysır ve Harput Ulu Camilerinde harimle avluyu ayıran duvarda ayrıca birer mihrap bulunmaktadır. Birden fazla mihrabın bulunduğu camilerin daha çok Doğu ve Güneydoğu Anadolu yapılarında bulunmasını, Ömür Bakırer, haklı olarak dış etkenlere, Kahire Tolunoğlu ve Ardistan Mescid-i Cuması gibi erken İslâm ve İran örneklerine bağlamaktadır.

Mihrap - yapı ilişkisi açısından üzerinde durulması gereken bir başka nokta, mihrabın duvarın dış veya iç yüzünde çıkıntı oluşturmamasıdır ki, bu da mihrabın biçimi ve malzemesiyle ilgilidir. Derin mihraplar, duvar kütlelerinde dışa çıkıntılıdır. İçten çıkıntılı mihraplar ise, alçı ve çini gibi esas duvardan değişik bir malzemenin kullanıldığı örneklerdir. Mihrabı kesme taş olan yapılarda, iç duvar da aynı malzemeyle kaplı olduğundan, duvar yüzeyi kesintisiz devam eder. Mihrap, Dunaysır ve Erzurum Ulu Camii'lerinde olduğu gibi, duvar kütlelerinden yalnızca silmelerle ayrılır.

Ömür Bakırer'in çalışması, 89 mihrap örneğinden 56 sının kesme taş olduğunu göstermiştir. Anadolu'da özellikle anıtsal mimaride ana malzeme olan taşın mihraplarda da kullanılmış olması doğaldır. Kesme taştan sonra, mihraplarda en sık rastlanan malzeme çini mozayık olmuştur. Yazar, 14 çini mozayık, 5 tane de alçı ve çini mozayık karışımı mihrap saptamıştır. XVIII. yüzyılın başlarında Konya Alaadin Camii'nde, sonra Konya Sahip Ata, Sivas Gökmedrese gibi yapılarda görülen çini mozayık mihraplar, giderek yaygınlaşmıştır. Bu mihraplar, Anadolu Türk mimarisinin, İslâm mimarisine önemli bir katkısı olarak düşünülmelidir. Bu tür mihraplar, iç mekanda görkemlilikleri ile dikkati çekerler, İran'da ancak XIV. yüzyıldan sonra kullanılmaya başlanan çini mozayıkla Anadolu'da eşsiz süsleme örnekleri ortaya çıkmıştır.

Biçim ve taşıdığı öğeler açısından incelendiğinde, Anadolu'daki mihrapların büyük çoğunluğunun dikdörtgen bir çerçeveye sınırlandırıldığı anlaşılmaktadır. Köşelik, alınlık ve kenar şeritleriyle bezenmiş olan bu mihrapların içinde dikdörtgen çokgen veya yarım daire planlılar, mukarnaslı kavsaralı, fakat kemersiz olanlar en büyük grubu oluşturur. İkinci grup, sütuncuklar üzerine oturan kemerli mihrap tipidir. Kemerler çeşitli biçimlerde olabilir. Yarım daire, basık sivri, pençli veya dilimli kemerlerle çerçevelenen mihrap nişi çoğunlukla mukarnaslı kavsarayla örtülüdür. Mihrap biçimleri üzerinde yapılan bu çözümlemeli çalışma, birinci grubun daha çok Güneydoğu Anadolu'da, ikinci grubun ise Orta ve Doğu Anadolu'da bulunduğunu göstermektedir.

Türk İslâm sanatında mimari süsleme daha çok dış mimaride portallerde, iç mekanda ise mihraplarda yoğunlaşmıştır. Bu nedenle, Anadolu Selçuklu mihrapları, döneminin süsleme sanatını yansıması bakımından ayrıca önem taşır. Ömür Bakırer'in incelemesi şu gerçekleri ortaya koymuştur: Mihraplarda, malzeme taş, alçı, çini ya da ahşap olsun, belirli bir süsleme programı uygulanmıştır; geometrik ve bitkisel kompozisyonlarla, yazı şeritleri ve mukarnaslar belirli alanları kaplar; geometrik ve bitkisel motifler, bazen mukarnaslar ve yazılar nişleri çerçevelleyen kenar şeritlerini nöbetleşe süsler; kitabeli yazı şeritleri köşelik tablasında veya kavsara ile nişin alt bölümünü ayıran alanda yer alır.

Ömür Bakırer'in mihrapları süsleme yönünden değerlendirmesi, süsleme programının portal düzeni ile yakından ilişkisi olduğunu saptamıştır. Böylelikle Semra Ögel'in 1966 yılında yayımlanmış olduğu *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı* isimli kitabıyla ilk kez aydınlanan taş oyma sanatı, Ömür Bakırer'in çalışmasındaki çoğunluğu taş olan mihrap örnekleriyle boyut kazanmıştır.

Anadolu sanatı araştırmaları yeni bir evreye girmektedir. Ayrıntılı, teknik bir çalışmanın sağladığı verilerden hareket

ederek Anadolu Türk sanatını tarih çerçevesi içinde yerel özellikleri ile tanımlama yöntemi girerek benimsenmektedir. Nitekim, camilerin veya bir bölümü ibadete açık başka yapılardaki mihrap türlerinin incelenmesi, ortaçağ Anadolu Türk sanatının hangi koşullar altında, hangi yörelerde nasıl biçimlendiğini aydınlatabilecek ipuçlarını ortaya çıkarmıştır. Örneğin, Anadolu'nun yaygın malzemesi olan taşın mihrapların kuruluş ve süslemesini nasıl etkilediği açıkça belirmiştir. Anadolu'nun dış İslâm çevreleriyle ilişkileri ele alındığında, malzemenin Anadolu sanatının oluşumundaki payı bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Nitekim, mimari süslemenin en görkemli örneklerini veren çini mozayık Anadolu Türk sanatının İslâm sanatına katkısıdır. Öte yandan, dış İslâm çevrelerinin mihraplarında en yaygın malzeme olan alçı, Anadolu'da az kullanılmıştır.

Mihraplarda, gerek biçim gerekse süsleme yönünden özgün bir Anadolu Selçuklu üslubunun Orta Anadolu'da geliştiği gerçektir. Öte yandan, Güneydoğu Anadolu bölgesindeki mihraplar, bu yörenin dış İslâm çevrelerine, özellikle Kuzey Suriye ve Irak'taki sanat etkinliğine daha açık olduğunu bir kez daha kanıtlamıştır.

İşte bu tür çözümlenmeli çalışmalar, Anadolu Beylikleri ve Selçuklu sanatı araştırmalarında henüz tam billurlaşmamış olan, dış ve iç çevrelerle kültür ve sanatçı alışverişi sorunlarına ışık tutacaktır.

Anadolu Türk sanatının bir yönünü araştıran bu çalışmanın, yayın etkinliğini daha çok tarih ve arkeoloji alanlarında gösteren Türk Tarih Kurumu tarafından basılması, sanat tarihi araştırmacıları için sevindiricidir.

ANATOLIAN MIHRAPS

ABSTRACT

The *mihrab*, usually a concave and very often heavily decorated niche found in a mosque on the qiblah wall directed toward Mecca, is one of the fundamental elements in Islamic religious architecture. The form of the *mihrab* and the type of decoration varied from place to place within centuries, depending on the available local material and the regional artistic tradition. Ömür Bakırer's book on the Anatolian *mihrabs* (in Turkish with an English summary) comprises a thorough study of the 13th century *mihrabs* in Anatolia where the different forms are distinguished and an analysis is made of its component elements and decoration. To establish a ground for comparison, the author discusses extensively in the first chapter, the *mihrabs* built between the 8th and 14th centuries in Islamic countries outside of Anatolia. The second chapter and the following detailed catalogue in the book cover eighty nine Anatolian *mihrabs* classifying their architectural and decorative elements. Ömür Bakırer's

classification shows that the primary material in the Anatolian mihrabs is cutstone. Second in popularity is mosaic-faience, a technique extensively used in Seljuqid Anatolia long before other Islamic countries. As far as the type of mihrab used in Anatolia, the most common is in the form of a niche set in a rectangular framework. In the Anatolian mihrap the stalactited half dome is a predominant element. The mihrap without a crowning arch is more common in Southeastern Anatolia whereas that with a crowning arch resting on the engaged columns, is more often found in Central and Eastern Anatolia. Most of the mihrabs are covered with decoration and the distribution of geometric and floral interlaces and bands with inscription follow a certain scheme. Geometric and floral interlaces and sometimes inscription bands alternate on the bands of the framework. Anatolian mihrabs differ from those in other Islamic countries mainly by their predominating geometric ornament.

